

Series Ceranea
tom 11

Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach

Źródła greckie

przekład
Anna Maciejewska

opracowanie i komentarz
Jan Mikołaj Wolski

redakcja naukowa
Georgi Minczew



Ceranea
— CERANEUM —

**WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO**

Series Ceranea
tom 11

Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach

Źródła greckie



WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Series Ceranea
tom 11

Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach

Źródła greckie

przekład
Anna Maciejewska

opracowanie i komentarz
Jan Mikołaj Wolski

redakcja naukowa
Georgi Minczew



Ceranea
— CERANEUM —



WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

łódź 2023

Series Ceranea

tom 11

Uniwersytet Łódzki, Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego
i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana, *Ceraneum*

KOLEGIUM REDAKCYJNE

*Zofia A. Brzozowska, Paweł Filipczak, Agata Kawecka, Andrzej Kompa, Mirosław J. Leszka
Marek Majer, Kirił Marinow, Georgi Minczew, Ivan N. Petrov, Małgorzata Skowronek*

ADRES KOLEGIUM REDAKCYJNEGO

90-237 Łódź, ul. Matejki 32/38, pok. 319, www.ceraneum.uni.lodz.pl, s.ceranea@uni.lodz.pl

RECENZENCI

Mariola Walczak-Mikołajczakowa, Piotr Czarnecki

PRZEKŁAD

Anna Maciejewska

OPRACOWANIE I KOMENTARZ

Jan M. Wolski

REDAKTOR NAUKOWY

Georgi Minczew

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Dorota Stępień

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Sebastian Buzar

Na okładce wykorzystano ilustrację „Aleksy I Komnen wręcza Chrystusowi rękopis zawierający
Arsenal dogmatyczny”, miniatura z dwunastowiecznego kodeksu bizantyńskiego
źródło: Wikimedia

© Copyright by Authors, Łódź 2023

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

Monografia powstała w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki,
przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2016/22/M/HS3/00212 (Herezje dualistyczne
w dziejach Europy Południowo-Wschodniej IX–XV w.)

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.10251.21.0.K

Ark. wyd. 11,1; ark. druk. 13,125

ISBN 978-83-8331-183-8

e-ISBN 978-83-8331-184-5

Contents

Georgi Minczew, <i>Series Ceranea – another edition of sources on Balkan dualist heresies</i>	9
Jan Mikołaj Wolski, <i>Byzantine heresiology in the face of dualistic heresies of the Balkans</i>	13
1. Peter of Sicily, <i>A useful tale</i> (prologue)	21
2. <i>Letter of the Patriarch Theophylact to Peter, Tsar of Bulgaria</i>	25
3. Euthymius of the Peribleptos monastery, <i>Letters against Phundagiatae</i>	33
4. <i>The judgement of the Synodical Court in the case of the Eleutherius of Paphlagonia</i>	45
5. <i>Greek Synodicon for the Sunday of Orthodoxy</i> , transl. Przemysław M. Szewczyk ..	51
6. <i>Abjuration formulae against the Bogomils</i>	59
7. <i>Letter of the Patriarch Cosmas to the Metropolitan of Larissa</i>	69
8. Theodore of Andida, <i>Liturgical commentary to the Divine Liturgy</i>	73
9. Pseudo-Psellos, <i>On the demons</i> (excerpt)	77
10. Anna Comnena, <i>Alexiad</i> (excerpt), transl. Oktawiusz Jurewicz	85
11. Euthymius Zigabenos, <i>Against the Bogomils</i>	93
12. <i>Anonymous homily against the Bogomils for the Sunday of All Saints</i>	117
13. <i>Condemnation of the writings of Constantine Chrysomallus</i>	121
14. <i>The judgement against former Cappadocian bishops</i>	129
15. Theodore Balsamon, <i>Commentary to the Nomocanon</i> , title IX, 25	135
16. <i>Letter of George Tornikes to the metropolitan of Athens</i>	137
17. <i>Sermon on the Holy Cross against the Hagarenes, Bogomils, and Jews</i>	139
18. <i>Acquittal of the Presbyter Garian</i>	149
19. <i>The case of the hierodiaton Symeon</i>	153
20. <i>The condemnation of the Athonite monks</i>	157
21. <i>The case of the protos Niphon</i>	161
22. <i>The oath of Theodosius Phudules</i>	167
23. Symeon of Thessalonica, <i>Dialogue against all heresies</i>	171
Index of biblical citations and references	183
Index of proper names, toponyms and terms	191
Summary	201

Spis treści

Georgi Minczew, <i>Series Ceranea – kolejne wydanie źródeł do herezji dualistycznych na Bałkanach</i>	11
Jan Mikołaj Wolski, <i>Herezjologia bizantyńska wobec herezji dualistycznych na Bałkanach</i>	13
1. Piotr Sycylijski, <i>Historia pożyteczna</i> (prolog)	21
2. List patriarchy Teofilakta do cara Piotra	25
3. Eutymiusz z klasztoru Peribleptos, <i>Listy przeciwko fundagiatom</i>	33
4. Wyrok sądu synodalnego w sprawie Eleuteriusza z Paflagonii	45
5. Synodykon grecki na Niedzielę Ortodoksji, tłum. Przemysław M. Szewczyk	51
6. <i>Formuły odrzucenia bogomilstwa</i>	59
7. List patriarchy Kosmy do metropolity Larysy	69
8. Teodor z Andydy, <i>Komentarz Boskiej Liturgii</i> (fragment)	73
9. Pseudo-Psellos, <i>O demonach</i> (fragment)	77
10. Anna Komnena, <i>Aleksjada</i> (fragment), tłum. Oktawiusz Jurewicz	85
11. Eutymiusz Zygabenos, <i>Przeciwko bogomiłom</i>	93
12. <i>Anonimowe kazanie na Niedzielę wszystkich świętych</i>	117
13. <i>Potępienie pism Konstantyna Chryzomallosa</i>	121
14. <i>Proces byłych biskupów kapadockich</i>	129
15. Teodor Balsamon, <i>Komentarz do Nomokanonu</i> , tytuł IX, 25	135
16. List Jerzego Tornikesa do metropolity Aten	137
17. <i>Kazanie o krzyżu przeciwko hagarenom, bogomiłom i żydom</i>	139
18. <i>Uniewinnienie prezbitera Gariana</i>	149
19. <i>Sprawa hierodiakona Szymona</i>	153
20. <i>Osądzenie mnichów atoskich</i>	157
21. <i>Sprawa protosa Nifona</i>	161
22. <i>Przysięga Teodozjusza Fudulisa</i>	167
23. Symeon z Tesaloniki, <i>Dialog przeciwko wszystkim herezjom</i>	171
Indeks cytatów i przywołań biblijnych	183
Indeks osób, miejsc i terminów	191
Summary	201

Series Ceranea – another edition of sources on Balkan dualist heresies

Seven years ago marked the publication of the first volume of the *Series Ceranea*, an initiative of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture of the Mediterranean Area and South-East Europe – *Ceraneum*¹. In the book's preface, the members of the Editorial Board announced the following: "The *Series Ceranea* will cover source materials, bibliographies, monographs, and collective works addressing a broad variety of subjects of the history and culture of the Mediterranean and South-East Europe, from antiquity to modern times"².

It seems to me that the implementation of this research and editorial plan has been proceeding successfully. Since 2015, ten volumes have appeared, which include source editions³, monographs⁴, two volumes of commented bibliographies⁵, and one collected volume⁶. The works published within the *Series* so far are, in

¹ *Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła słowiańskie [Medieval Dualistic Heresy in the Balkans. Slavic Sources]*, ed., transl., and comm. G. Minczew, M. Skowronek, J.M. Wolski, Łódź 2015.

² M. Leszka, K. Marinow, *A New Publishing Venture of the Ceraneum Centre of the University of Łódź*, [w:] *Średniowieczne herezje dualistyczne...*, p. 8.

³ Beside the above-mentioned edition of Slavonic sources on dualist heresies, cf. e.g.: M. Skowronek, *Palaea Historica. The Second Slavic Translation: Commentary and Text*, Łódź 2016; Z.A. Brzozowska, I.N. Petrov, in collaboration with J. Morawicki, *Latopis nowogrodzki pierwszy starszej redakcji. Unikatowy zabytek piśmiennictwa staroruskiego i jego polski przekład [The Novgorod First Chronicle in the Older Redaction – Original Text and Polish Translation]*, Łódź 2019; Michał Panaretos, *Kronika trapezuncka [Michael Panaretos, Trapezuntine Chronicle]*, translation, historical and philological commentary by M. Cyrulski, Łódź 2020.

⁴ Cf. e.g.: M. Skowronek, *Średniowieczne opowieści biblijne. Paleja historyczna w tradycji bizantyńsko-słowiańskiej [Medieval Biblical Stories. Palaea Historica in the Byzantine-Slavic Tradition]*, Łódź 2017; M.P. Tsibranska-Kostova, I.A. Biliarsky, *Panoply in Defense of Orthodoxy. The Case of Moldavian Manuscript BAR Ms. Slav. 636, 16th century*, ed. G. Minczew, Łódź 2021.

⁵ A. Kawecka, I. Lis-Wielgosz, I.N. Petrov, M. Skowronek, J. Stradomski, *Komentowana bibliografia polskich przekładów piśmiennictwa kręgu Slavia Orthodoxa [Commented Bibliography of Polish Translations of Slavia Orthodoxa Literary Works]*, Łódź 2021; A. Kawecka, K. Krzeszewska, I. Lis-Wielgosz, I.N. Petrov, M. Skowronek, *Komentowana bibliografia polskich przekładów literatury ludowej kręgu Slavia Orthodoxa [Commented Bibliography of Polish Translations of Slavia Orthodoxa Folk Literature]*, Łódź 2022.

⁶ *Migrations in the Slavic Cultural Space. From the Middle Ages to the Present Day*, eds. Z.A. Brzozowska, P. Krężel, I. Lis-Wielgosz, Łódź 2022. The volume contains papers presented on the conference *Migracje w słowiańskiej przestrzeni kulturowej [Migrations in the Slavic Cultural Space]*

a way, the fulfilment of the scholarly testament left by the previous generations of Byzantinologists and Paleoslavists, among them the patron of the *Ceraneum* centre: they saw the rigorous studies on source texts as well as on the scholarly literature dealing with them as a *sine qua non* of the further strategies of interpreting the historical and cultural past.

The following, eleventh volume of the *Series Ceranea*, which we hereby offer to our dear Readers, contains Polish translations of Greek sources on medieval dualist doctrines in the Balkans. This collective effort – the result of the work of a classical philologist, a historian, and a Paleo-Slavist – forms a natural continuation of the first volume and at the same time constitutes an element of a long-term project developed at *Ceraneum*, involving scholars from Poland and abroad and dealing with the analysis, edition, and commentary of Greek, Slavonic and Latin sources on Balkan heterodoxy.

We endeavoured to edit, for the first time in the Polish language⁷, a number of crucial anti-heretic texts. Our goal was to present – for the benefit of scholars representing related disciplines in the humanities, as well as a broader readership – the complexity of dogmatic conflicts in the medieval Byzantine-Slavic community. Some of the texts in question, we may add, are already familiar to specialists, e.g. the *Letter of the Patriarch Theophylact to Tsar Peter*, the polemical treaty (or rather pamphlet) by the monk Euthymius of Akmonia (or Peribleptos), the 27th chapter of the treatise *Panoplia dogmatica* by Euthymius Zigabenus (referred to as the ‘ingenious compiler’ of Byzantine theology), entitled *Against the Bogomils*, or the fragment of Pseudo-Psellus’s work *On Demons*⁸. However, the anthology also includes little-known texts, e.g. *Letter* of George Tornikes.

The authors of *Medieval Dualist Heresies in the Balkans. Greek Sources* hope that the book they are delivering to the Readers’ hands will be received well both by specialists in medieval studies and by anyone else interested in the ‘other’, Byzantine-Slavic medieval age.

On the day before Christmas Eve 2022

Georgi Minczew

(Łódź, April 2022), organized by the Department of Slavic Philology of the University of Łódź and the Institute of History in Belgrade.

⁷ An exception is the fragment of the *Alexiad*, which is already available in Polish as part of the full edition of the work: Anna Komnena, *Aleksjada*, transl. and comm. by O. Jurewicz, Wrocław 1969, p. 250–258.

⁸ The manuscript of the anthology had already been submitted to Lodz University Press when the translation of the entirety of Pseudo-Psellus’s treatise was published: Pseudo-Psellos, *O demonach* [*On the demons*], transl. E. Żybert, Wrocław 2020.

Series Ceranea – kolejne wydanie źródeł do herezji dualistycznych na Bałkanach

Przed siedmioma laty ukazał się drukiem pierwszy tom serii wydawniczej *Series Ceranea*, powstałej z inicjatywy Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego i Europy Południowo-Wschodniej im. prof. Waldemara Cerana, *Ceraneum*¹. Jak zapowiadali członkowie Kolegium Redakcyjnego w przedmowie do tegoż wydania: „W ramach *Series Ceranea* publikować będziemy materiały źródłowe, bibliografie, prace monograficzne, tomy zbiorowe, w których podejmowana będzie tematyka szeroko rozumianych dziejów oraz kultury Śródziemnomorza i Europy Południowo-Wschodniej od starożytności po czasy nowożytne włącznie”².

Przyjęty kierunek badawczo-wydawniczy badań realizowany jest, jak mi się zdaje, z powodzeniem. Od 2015 r. ukazało się dziesięć tytułów, wśród których można wymienić: publikacje źródeł³, monografie⁴, dwa tomy komentowanej bibliografii⁵ i jeden tom zbiorowy⁶. Wydane dotąd w serii prace są w pewnym sensie wypełnieniem testamentu naukowego poprzednich pokoleń bizantynistów i paleoslawistów, reprezentowanych również przez patrona *Ceraneum*: w ich

¹ *Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła słowiańskie*, oprac., przekład i komentarz G. Minczew, M. Skowronek, J.M. Wolski, Łódź 2015.

² M. Leszka, K. Marinow, *Nowe przedsięwzięcie wydawnicze Centrum Ceraneum Uniwersytetu Łódzkiego*, [w:] *Średniowieczne herezje dualistyczne...*, s. 9.

³ Obok wspomnianego wyżej tomu słowiańskich źródeł do herezji dualistycznych zob. np.: M. Skowronek, *Palaea Historica. The Second Slavic Translation: Commentary and Text*, Łódź 2016; Z.A. Brzozowska, I.N. Petrov, przy współpracy J. Morawickiego, *Latopis nowogrodzki pierwszy starszej redakcji. Unikatowy zabytek piśmiennictwa staroruskiego i jego polski przekład*, Łódź 2019; Michał Panaretos, *Kronika trapezuncka*, przekład, komentarz historyczny i filologiczny M. Cyrulski, Łódź 2020.

⁴ Zob. np.: M. Skowronek, *Średniowieczne opowieści biblijne. Paleja historyczna w tradycji bizantyńsko-słowiańskiej*, Łódź 2017; M.P. Tsibranska-Kostova, I.A. Biliarsky, *Panoply in Defense of Orthodoxy. The Case of Moldavian Manuscript BAR Ms. Slav. 636, 16th century*, ed. G. Minczew, Łódź 2021.

⁵ A. Kawecka, I. Lis-Wielgosz, I.N. Petrov, M. Skowronek, J. Stradomski, *Komentowana bibliografia polskich przekładów piśmiennictwa kręgu Slavia Orthodoxa*, Łódź 2021; A. Kawecka, K. Krzeszewska, I. Lis-Wielgosz, I.N. Petrov, M. Skowronek, *Komentowana bibliografia polskich przekładów literatury ludowej kręgu Slavia Orthodoxa*, Łódź 2022.

⁶ *Migrations in the Slavic Cultural Space. From the Middle Ages to the Present Day*, eds. Z.A. Brzozowska, P. Kręzel, I. Lis-Wielgosz, Łódź 2022. Jest to tom materiałów z organizowanej przez Katedrę Filologii Słowiańskiej UŁ i Instytut Historyczny w Belgradzie Międzynarodowej Konferencji Naukowej *Migracje w słowiańskiej przestrzeni kulturowej* (Łódź, kwiecień 2022).

przekonaniu solidne studia nad tekstami źródłowymi i dotyczącą ich literaturą naukową były warunkiem koniecznym dalszych strategii interpretacyjnych wobec przeszłości historyczno-kulturowej.

W jedenastym tomie serii *Series Ceranea*, który polecamy uwadze P.T. Czytelników, ukazują się polskie przekłady źródeł greckich do średniowiecznych doktryn dualistycznych na Bałkanach. Ta praca zbiorowa, rezultat starań filologa klasycznego, historyka i paleoslawisty, jest naturalną kontynuacją tomu pierwszego i jednocześnie elementem długoterminowego projektu realizowanego w *Ceraneum*, w którym biorą udział specjaliści z Polski i zagranicy, poświęconego badaniom, edycji i komentowaniu greckich, słowiańskich i łacińskich źródeł do bałkańskiej heterodoksji.

Podjęliśmy się wydania po raz pierwszy w języku polskim najważniejszych tekstów antyheretyckich⁷, by badaczy reprezentujących pokrewne dyscypliny humanistyczne – a także szersze grono odbiorców – zapoznać ze złożonością problematyki sporów dogmatycznych we wspólnocie bizantyńsko-słowiańskiej doby średniowiecza. Niektóre z tych zabytków są już dobrze znane specjalistom, np. *List patriarchy Teofilakta do cara Piotra*; traktat polemiczny (czy raczej pamflet) mnicha Eutymiusza z Akmonii (*Periblepty*); zatytułowany *Przeciw bogomiłom*, 27. rozdział traktatu *Arsenał dogmatyczny* Eutymiusza Zygabenosy, nazywanego ‘genialnym kompilatorem’ teologii bizantyńskiej; fragment utworu Pseudo-Psellosa *O demonach*⁸. W antologii znalazły się też jednak teksty mało znane, np. fragment listu Jerzego Tornikesa.

Autorzy *Średniowiecznych herezji dualistycznych na Bałkanach. Źródeł greckich* pozostają z nadzieją, że książka, którą oddają do rąk Czytelnika, zostanie dobrze przyjęta zarówno w środowiskach badaczy-mediewistów, jak i przez miłośników lektur związanych z „innym”, bizantyńsko-słowiańskim średniowieczem.

W przeddzień Wigilii Narodzenia Pańskiego 2022

Georgi Minczew

⁷ Wyjątkiem jest fragment *Aleksjady*, który został już wydany w całości: Anna Komnena, *Aleksjada*, tłum., przyp. i opr. O. Jurewicz, Wrocław 1969, s. 250–258.

⁸ Rękopis antologii był już złożony w Wydawnictwie Uniwersytetu Łódzkiego, kiedy ukazał się przekład całości traktatu Pseudo-Psellosa, zob. Pseudo-Psellos, *O demonach*, tłum. E. Żybert, Wrocław 2020.

Herezjologia bizantyńska wobec herezji dualistycznych na Bałkanach

*H*erezje dualistyczne kryjące się w tytule tego zbioru to przede wszystkim bogomilstwo oraz w mniejszym stopniu paulicjanizm, obecne w historii państw bałkańskich od VII w. aż po koniec średniowiecza. Niniejszy tom stanowi kolejny krok w przybliżaniu polskiemu czytelnikowi ich historii i doktryny. Zespół kierowany przez prof. Georgiego Minczewa w 2015 r. opublikował już wybór źródeł napisanych w językach słowiańskich¹. Planowane jest wydanie tłumaczeń tekstów łacińskich.

Obszerny wstęp do pierwszego tomu *Średniowiecznych herezji dualistycznych na Bałkanach*² jest jednym z lepszych i jedynym zgodnym z aktualnym stanem wiedzy syntetycznym omówieniem doktryny bogomilskiej dostępnym w literaturze polskiej. Znajdujemy tam opis kosmologii, chrystologii, antropologii, soteriologii, etyki bogomilów, a także przedstawienie ich stosunku do Pisma Świętego, Tradycji i obrzędowości Kościoła. Towarzyszy temu wykład okoliczności historycznych, w których pojawiło się i rozwinęło bogomilstwo. Pozwolę sobie pominąć te kwestie, odsyłając zainteresowanych do opublikowanego już tekstu, a niniejszy wstęp poświęcę krótkiej charakterystyce przetłumaczonych w niniejszym tomie fragmentów greckich.

Pojęcie herezji (ἡ ἀίρεσις), które w dawniejszej grece oznaczało m.in. stronictwo, szkołę (filozoficzną), użyte na określenie odłamu religijnego w obrębie chrześcijaństwa zyskało znaczenie wartościujące (deprecjonujące) oraz prawne (usprawiedliwiające prześladowanie)³. Wyznawcy głównego nurtu, mając ze sobą

¹ *Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła słowiańskie*, oprac., przekład i komentarz G. Minczew, M. Skowronek, J.M. Wolski, Łódź 2015.

² G. Minczew, *Słowiańskie teksty antyheretyckie jako źródło do poznania herezji dualistycznych na Bałkanach*, [w:] *Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach. Źródła słowiańskie*, s. 13–57.

³ Por. F.M. Young, *Did Epiphanius know what he meant by heresy?*, „*Studia Patristica*” 17.1, 1982, s. 199–205; E. Iricinschi, H.M. Zellentin, *Making Selves and Marking Others: Identity and Late Antique Heresiologies*, [w:] *Heresy and Identity in Late Antiquity*, ed. H.M. Zellentin, E. Iricinschi,

władze państwowe, potępiali innowierców, wyłączając ich w różnym stopniu z życia społecznego⁴. Izolacja miała zdusić zarazę nieprawomyślności przez zakaz sprawowania kultu oraz rozpowszechniania pism heretyckich, ale obejmowała również stosunki osobiste: zabronione było utrzymywanie kontaktów i spożywanie posiłków z heretykami. Przedmiotem dyskusji w kręgach kościelnych była zasadność karania odstępców śmiercią, którą – o ile nasze wiadomości są miarodajne – w Bizancjum i innych prawosławnych krajach bałkańskich zastosowano zaledwie w kilku przypadkach na przestrzeni całego średniowiecza⁵. Odpowiedzi na pytanie o źródła stanowczego i momentami bezwzględnego stosunku do innowierców należałoby szukać w obrębie psychologii społecznej, która podejmuje zagadnienia stereotypizacji i dehumanizacji w kontekście relacji międzygrupowych. Heretycy jawią się kolejnym wcieleniem tak dobrze znanego nam „innego”, wroga poddanego przez społeczność przemocy symbolicznej i fizycznej w imię dobra wspólnego.

Patrząc długofalowo, środki zastosowane przeciwko heretykom – co najmniej w stosunku do omawianych tu ruchów – okazały się skuteczne. Bogomilstwo i paulicjanizm zniknęły z areny dziejów, a ich pisma w większości nie przetrwały

Tübingen 2008, s. 3–21; N. Widok, *Ortodoksja, herezja, schizma – wyjaśnienie pojęć*, [w:] *Ortodoksja, herezja, schizma w Kościele starożytnym*, red. F. Drączyński i in., Lublin 2012, s. 23–29; D. Spychała, *Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna*, t. 2, Bydgoszcz 2016, s. 369–370.

⁴ Literatura na ten temat jest bardzo obszerna. Zob. np. M. Stachura, *Heretycy, schizmatycy i manichejczycy wobec cesarstwa rzymskiego (lata 324–428, wschodnia część Imperium)*, Kraków 2000, s. 51–119. Stosunek wczesnego chrześcijańskiego Rzymu do heretyków został zobrazowany na przykład przez Euzebiusza w *Żywocie Konstantyna* (III, 64–66, tłum. T. Wnętrzak, Kraków 2007, s. 208–211). W ustawodawstwie cesarskim z IV i V w. eksponowano zakaz sprawowania kultu, zajęcie domów modlitw, przy zachowaniu jednocześnie swobody pozostawania w błędzie. W późniejszej praktyce nacisk kładziono na zniszczenie ksiąg, izolację przywódcy grupy oraz jej rozbitcie, zob. *List patriarchy Teofilakta do cara Piotra* (w tym tomie, s. 25). Literatura dotycząca stosunku późniejszych państw chrześcijańskiego Wschodu do odstępców od wiary jest trudniej dostępna, zob. np. B. Moulet, *Évêques, canons et liturgie face à l'hérésie (Byzance, VIIIe–XIe siècles)*, „Revue belge de philologie et d'histoire” vol. 87.3–4, 2009, s. 519–530; A. Roach, M. Angelovska-Panova, *Punishment of heretics: comparisons and contrasts between Western and Eastern Christianity in the Middle Ages*, „Journal of History (Macedonia)”, vol. 47.1, 2012, s. 145–171.

⁵ Z opisów historycznych dostępne jest świadectwo dotyczące spalenia na stosie Bazylego za czasów Aleksego Komnena (Anna Komnena, *Aleksjada* [w tym tomie, s. 85]) oraz zalecenie stosowania kary ostatecznej przez sąd synodalny za czasów patriarchy Michała II Kurkuasa (Teodor Balsamon, *Komentarz do Nomokanonu* [w tym tomie, s. 135]). Na początku X w. w kręgach kościelnych toczono debatę o zasadności karania paulicjan śmiercią, zob. G. Dagron, *Kościół i państwo*, tłum. M. Żurowska, [w:] *Historia chrześcijaństwa. 4. Biskupi, mnisi i cesarze. 610–1054*, red. G. Dagron, P. Riché, A. Vauchez, red. wyd. pol. J. Kłoczowski, Warszawa 1999, s. 196; C. Dixon, *The Paulicians. Heresy, Persecution and Warfare on the Byzantine Frontiers, c. 750–880*, Leiden–Boston 2022, s. 55.

do naszych czasów. Historię i wyznanie tych ruchów religijnych poznajemy za sprawą świadectw „zwycięzców”, które – czy są to dokumenty synodalne, traktaty teologiczne, żywoty świętych czy historie – mają wyraźny charakter deprecjujący. Niemal od początku zainteresowania naukowego tematem herezji obecne jest wśród specjalistów przekonanie, że dostępne nam teksty są co najmniej kłopotliwe, jeśli chcemy wykorzystać je jako źródła historyczne. Jednostronność ich przekazu jest oczywista. Adolf Hilgenfeld (1823–1907), protestancki teolog, profesor na Uniwersytecie w Jenie, ujął to zgrabną formułą: „przed labiryntem dawnych herezji leży labirynt dawnych herezjologów, w którym musimy odnaleźć własną drogę”⁶. Od czasu napisania tych słów podjęto wiele prób przedarcia się przez niejasne i stronnicze źródła⁷. Niektóre kontrowersje dotyczące zupełnie podstawowych kwestii – takie jak spór dotyczący dualistycznego charakteru Kościoła bośniackiego⁸ – uzmysławiają nam, jak niepewna jest nasza wiedza o dawnych herezjach, jak niepewnie, w niektórych miejscach – na oślep, poruszamy się po tym labiryncie⁹.

⁶ A. Hilgenfeld, *Die Ketzergeschichte des Urchristentums*, Leipzig 1884, s. 3.

⁷ Przegląd dawniejszej i nowszej literatury o bogomilstwie można znaleźć np. w: D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1948, s. VII–IX; Y. Stoyanov, *Pseudepigraphic and Parabiblical Narratives in Medieval Eastern Christian Dualism and their Implications for the Study of Catharism*, [w:] *Cathars in Question*, ed. A. Sennis, Woodbridge 2016, s. 151–155.

⁸ D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti (Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska)*, 1387–1463, Zagreb–Sarajevo 2006, s. 587–613; J.V.A. Fine, *The Bosnian Church. Its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Century. A New Interpretation*, London 2007; Dž. Dautović, *Crkva bosanska: moderni historiografski tokovi, rasprave i kontroverze (2005–2015)*, „Historijska traganja” 15, 2015, s. 127–160; G. Minczew, *John the Water-Bearer (Иванъ Водоноубъ)*. *Once Again on Dualism in the Bosnian Church*, „Studia Ceranea” 10, 2020, s. 415–424.

⁹ Literatura mogąca posłużyć za wprowadzenie do problemów chrześcijańskiej herezjologii jest bardzo obszerna. Odsyłam czytelnika do kilku wybranych pozycji. Większość prac dotyczy okresu wczesnochrześcijańskiego, mimo to może stanowić punkt odniesienia dla osoby zainteresowanej herezjami średniowiecznymi: A. Le Boulluec, *La notion d'hérésie dans la littérature grecque: Ile et IIIe siècles*, t. 1–2, Paris 1985; K.L. King, *What is 'gnosticism'?*, Cambridge Mass. 2003; D. Boyarin, *Border lines: the partition of Judaeo-Christianity*, Philadelphia 2004; *Heresy and Identity in Late Antiquity*, ed. H.M. Zöllner, E. Iricinschi, Tübingen 2008; G.S. Smith, *Guilt by Association. Heresy Catalogues in Early Christianity*, Oxford–New York 2015; T.S. Berzon, *Classifying Christians. Ethnography, Heresiology, and the Limits of Knowledge in Late Antiquity*, Oakland 2016; Π. Κορανις, *Η πρόσληψη των αιρέσεων ως λογοτεχνικό μοτίβο από την Εικονομαχία έως και τους Βογομίλους. Παραγωγή ορθόδοξων κειμένων στη Βυζαντινή και ετεροδόξων στην Παλαιολογική Γραμματεία*, Θεσσαλονίκη 2017.

Wątpliwości dotyczące interpretacji źródeł ortodoksyjnych opisujących herezje są paralelne do tych, które towarzyszą poznawaniu religii przedchrześcijańskich ze źródeł chrześcijańskich. Te drugie klarownie i wyczerpująco opisał Stanisław Rosik (*Interpretacja chrześcijańska religii pogańskich Słowian w świetle kronik niemieckich XI–XII wieku*, Wrocław 2000, szczególnie s. 13–42).

Przegląd tekstów włączonych do tomu

Najważniejszym kryterium doboru pism do niniejszej antologii była ich wartość informacyjna. Najciekawsze i najkompletniejsze świadectwo wyznania bogomiłów daje Eutymiusz Zygabenos w dwudziestym siódmym rozdziale *Arsenału dogmatycznego*. Z niewielkimi zmianami Eutymiusz opublikował ten tekst jako osobne dzieło znane pod tytułem *Opowieść o bogomiłach*¹⁰. Okoliczności powstania tekstu, które ujawnia sam autor, każą nam przyznać mu wyjątkowe miejsce w korpusie źródeł bogomilskich. Eutymiusz miał być bowiem świadkiem przesłuchania Bazylego, przywódcy herezji, przez cesarza Aleksego (około 1099)¹¹. Przekaz ten potwierdza Anna Komnena, skrupulatna kronikarka tegoż władcy. Rzeczowość oraz szczegółowość relacji Eutymiusza sprawiają, że jej wiarygodność rzadko bywa podważana. Porównywalne do opisu Zygabenos, co do kompletności świadectwa, są *Oskarżycielski opis herezji fundagiagitów* Eutymiusza z klasztoru Peribleptos, dialog *O demonach* Pseudo-Psellosa, rozdziały przeciwko bogomiłom z dzieła Symeona z Tesaloniki oraz bułgarska *Mowa przeciwko heretykom* Kosmy Prezbitera (opublikowana w tomie *źródeł słowiańskich*)¹². Poza utworem Kosmy żadne z powyższych nie może być jednak zestawiane co do rzetelności ze sprawozdaniem Zygabenos. Eutymiusz z klasztoru Peribleptos oraz Pseudo-Psellos celują w powtarzaniu fantastycznych i obelżywych opowieści o praktykach i wierzeniach opisywanych przez siebie grup. Choć oboje uzurpują sobie status naocznych świadków (lub bezpośredni kontakt z naocznymi świadkami) „szaleństwa heretyków”, nigdy nie będziemy w stanie rozdzielić, co jest w ich opowieści deprecjonującą obelgą, a co godnym wiary faktem. Symeon z Tesaloniki wydaje się opisywać oponentów religijnych na podstawie dostępnej mu literatury, ubarwiając swój wywód wytworami własnej wyobraźni. Poglądy bogomiłów omawia w sposób bardzo uogólniony, łącząc je z twierdzeniami dawniejszych odstępców od wiary, i traktuje jako pretekst do propagowania ortodoksji. Najważniejsze teksty polemiczne powstały w pierwszych dwóch wiekach istnienia herezji. Treści przekazywane przez świadectwa powstałe później sprawiają, że nabieramy wątpliwości, czy dotyczą tego samego bogomilstwa.

Obraz dogmatyki heretyckiej uzupełniają listy anatem punktujące najważniejsze elementy wyznania heretyków: *List patriarchy Teofilakta do bułgarskiego*

¹⁰ G. Ficker, *Die Phundagiagiten. Ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byzantinischen Mittelalters*, Leipzig 1908, s. 89–111.

¹¹ Datacja sporna, omówienie problemu można znaleźć w pracy Antonio Rigo: *Il processo del bogomilo Basilio (1099 ca.)*. *Una riconsiderazione*, „Orientalia Christiana Periodica” 58, 1992, s. 194–200.

¹² Znana również jako *Traktat przeciwko bogomiłom*. Zob. *Średniowieczne herezje dualistyczne na Bałkanach*. *Źródła słowiańskie*, s. 67–125.

cara Piotra, fragmenty synodykonów, formuły służące wyklinaniu herezji przez jej kających się adeptów, *List patriarchy Kosmy do metropolity Larysy*. Sama treść dogmatyczna ma częstokroć w ich przypadku drugorzędne znaczenie. Bardziej istotne mogą się okazać okoliczności powstania tych dokumentów. Odnajdujemy w nich wskazówki kto, kiedy i z jakiego powodu był zaniepokojony obecnością heretyków. *List Teofilakta* jest jedną z ważniejszych wzmianek o rozwoju herezji dualistycznej w chrześcijańskiej Bułgarii w drugiej połowie X w.¹³, z kolei *list Kosmy* pozwala zlokalizować ośrodek bogomilstwa w metropolii ateńskiej w połowie XII lub XIII w. W ubogiej w faktografię historii bogomilstwa tego rodzaju podania musimy uznać za cenne. Podobną wartość poznawczą ma prolog do *Historii paulicjan* Piotra Sycylijskiego, który poświadcza zamiar małoazjatyckich paulicjan wysłania misji do Bułgarii w drugiej połowie IX w.

Bliskie tej grupy, jeśli chodzi o znaczenie dla historyka herezji, są kolejne trzy fragmenty: anonimowa homilia z XII w. na Niedzielę wszystkich świętych, homilia patriarchy Germana II, a także *Komentarz Boskiej Liturgii* Teodora (Mikołaja?) z Andydy. Nie wnoszą one zbyt wiele do naszej wiedzy o dogmatyce bogomilów oraz nie naświetlają szerzej ich historii. Potwierdzają natomiast, że elity bizantyńskie były zainteresowane tematem, dają nam również wgląd w stan ich wiedzy o heretykach. W twórczości Germana II znalazły się jeszcze trzy teksty wspominające bogomilów, w tym list podający sposób przyjmowania heretyków na łono Kościoła (zbliżony treścią do wspomnianych wyżej formuł przyjmowania nawróconych odstępców od wiary) oraz list pasterski ostrzegający mieszkańców Konstantynopola przed szerzącą się herezją. Teksty te nie weszły w skład niniejszej antologii. Przetłumaczona homilia wystarczy, aby zobrazować schematyczny sposób prezentacji bogomilstwa w twórczości konstantynopolitańskiego patriarchy.

Następną znaczącą objętościowo grupę tekstów stanowią świadectwa związane z postępowaniem procesowym organów Kościoła i państwa wymierzonych w konkretnych herezjarchów lub wspólnoty innowierców: wypisy z akt synodów, wyroki, przysięga kającego się heretyka, komentarz prawnika do orzeczenia synodu,

¹³ Nierozstrzygnięta w literaturze pozostaje kwestia, czy list dotyczy paulicjanizmu, czy bogomilstwa. Interpretację paulicjańską zakładali m.in.: Venance Grumel (*Les Regestes des actes des Patriarches de Constantinople*, I, fasc. 2, *Les Regestes de 715 à 1043*, Paris 1936, s. 223–224), Nina Garsoïan (*The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire*, Paris 1967) i Antonio Rigo (*Les premières sources byzantines sur le bogomilisme et les oeuvres contre les phoundagiagites d'Euthyme de la Péribleptos*, [w:] *Европејският югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура*, ред. В. Пюзелев, Г. Н. Николов, София 2015, s. 528 (528–551). Przeciwną tezę przyjmowali m.in. Iwan Dujczew (*Medioevo bizantino-slavo*, vol. 1, Roma 1965, s. 311), Dimityr Angelow (*Богомилството*, София 1993, s. 266sq) czy Janet i Bernard Hamiltonowie (*Christian Dualist Heresies in the Byzantine World*, c. 650–c. 1450, eds. J. Hamilton, B. Hamilton Y. Stoyanov, Manchester 1998, s. 98sq).

a także opisy historyczne tego rodzaju spraw. Osądzenie Eleuteriusza z Paflagonii, Konstantyna Chryzomallosa, dwóch biskupów kapadockich, prezbitera posługującego w Bukowiku, hierodiakona Symeona, grupy mnichów atoskich z 1344 r., hieromnicha Nifona i Teodozjusza Fudulisa ukazują ewolucję rozumienia pojęcia herezji (mesalianizmu, bogomilstwa) na przestrzeni ponad czterystu lat, sposobu jego użycia oraz środków zaradczych podejmowanych przez odpowiednie władze. Do tej grupy zaliczam też opowieści Anny Komneny oraz Jerzego Tornikesa. Bizantyńska historyczka potwierdza rzetelność przekazu Eutymiusza Zygabena o skazaniu Bazylego oraz w narracyjny sposób ukazuje znaczenie prześladowań heretyków w procesie sprawowania władzy. Niezmiernie intrygujący jest list Jerzego Tornikesa z XII w. Naświetla on frakcyjny kontekst oskarżeń bogomilskich wysuwanych przez grupy rywalizujące o godności kościelne. Również inne świadectwa wymienione wyżej, takie jak np. wyrok w sprawie biskupów kapadockich czy hieromnicha Nikona, mogą być uznane za przykłady instrumentalnego wykorzystywania zarzutu herezji. Komentarz Teodora Balsamona do orzeczenia synodu obradującego pod przewodnictwem patriarchy Michała Kurkuasa potwierdza surowość, z jaką traktowano heretyków w okresie średnibizantyńskim, a także podnosi kwestię roli Kościoła i państwa w rozprawie z odstępcami od wiary (podobne uwagi znajdziemy również w liście patriarchy Teofilakta do cara Piotra).

W okresie od początku XIV i przez pierwszą połowę XV w. ruch bogomilski w źródłach ortodoksyjnych jawi się z jednej strony jako herezja monastyczna – w tym przypadku uczeni, tacy jak np. Antonio Rigo, rozpatrują go w kontekście rozwoju hezychazmu jako nowego prądu w duchowości¹⁴, a z drugiej strony jako wyznanie wspólnot wiejskich oddalonych nieco od głównych centrów życia religijnego¹⁵. Instruktywny przykład „bogomilstwa ludowego” daje zapis procesu prezbitera Gariana. Przebieg sprawy pokazuje istotną słabość władz kościelnych: proces dotyczy wyłącznie kapłana, który miał sprawować posługę w bogomilskiej wsi. Przedmiotem badania pozostaje wyłącznie kapłan, a podstawą oczyszczenia z zarzutów jest szybka ucieczka z owładniętej herezją miejscowości. Sam Bukowik egzystuje w spokoju poza Kościołem jeszcze jakiś czas. Po Garianie posługiwał w nim inny kapłan, a w kolejnych latach (1330) inny dokument donosił o bezbożnikach z tej miejscowości. Kolejną słabością instytucji Kościoła ujawnioną przez dokument, a raczej serię dokumentów (mam tu na myśli również włączone do

¹⁴ A. Rigo, *Monaci esicasti e monaci bogomili. Le accuse di Messalianismo e Bogomilismo rivolte agli esicasti ed il problema dei rapporti tra Esicasmo e Bogomilismo*, Firenze 1989; J. M. Wolski, *Autoproscopae. Bogomils and Messalians in the 14th Century Bulgaria*, „Studia Ceranea” 4, 2014, s. 233–241.

¹⁵ A. Rigo, *Gli ultimi giorni del dualismo bizantino? Un nuovo testo inedito e alcune questioni connesse*, [w:] *Orthodoxy and heresy in Byzantium. The definition and the notion of Orthodoxy and some other studies on the heresies and the non-Christian religions*, eds. A. Rigo, P. Ermilov, Roma 2010, s. 99–100.

antologii akta z lat 1325 i 1350, o numerach 19 i 21), są fałszywe oskarżenia o herezję. Władze kościelne mimo bezpodstawności nie lekceważą ich i wydają się nie dowierzać własnym procedurom sprawdzania prawowierności członków kleru. Sprawy rozpatrywane są wielokrotnie, tak samo dublowane są przedsięwzięte zabezpieczenia – pisemne świadectwa prawowierności wydają synody, oddzielne deklaracje podpisują sami oskarżeni. Bezsilność patriarchatu w dbaniu o czystość rytualną i dogmatyczną państwa wybija się na pierwszy plan w historii Teodorzjusza Fudulisa. Nie był on co prawda, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa, heretykiem, ale czarownikiem. Niemniej jednak środki zaradcze, jakie podjęto, by położyć kres jego działalności, były podobne do tych kierowanych przeciwko heretykom. Okazały się one – dopóki możemy to śledzić – nieskuteczne. Po wygnaniu z Konstantynopola Fudulis kontynuował magiczne praktyki w Tyrnowie, a potem wrócił do stolicy cesarstwa i znów zarabkował uzdrowicielstwem.

Prezentowany tu przegląd źródeł, choć niewyczerpujący, daje obraz różnorodności zjawisk, z jakim mamy do czynienia przez całą historię ruchu bogomilskiego. Inne oblicze miało bogomilstwo rzucające wyzwanie cerkwi bułgarskiej w X w. (odnotowane przez Kosmę Prezbitera), angażujące cesarza bizantyńskiego na przełomie X i XI w. (poświadczone przez Eutymysza Zygabensa), niepokojące starców atoskich w połowie XIV w. (sprawa z 1344 r.) czy odnotowywane incydentalnie w bałkańskich wsiach w tym samym okresie etc. Herezja pojawiała się w różnych warstwach społeczeństwa, kolejne jej wystąpienia różniły się strukturą organizacyjną, zakresem terytorialnym, odnotowaną treścią dogmatyczną czy wreszcie – co również bardzo ważne – niejednorodne były reakcje władz państwowo-kościelnych. Niniejsza książka ma za zadanie przybliżyć polskiemu czytelnikowi tę skomplikowaną materię. Miejmy nadzieję, że przyczyni się do rozwoju badań w tym zakresie.

Wskazówki bibliograficzne umieszczone pod wstępnymi do poszczególnych tekstów mają dać wstępną orientację w literaturze przedmiotu. Zazwyczaj pominąłem w nich dzieła dające syntetyczne ujęcie historii herezji, które mogłyby być powtarzane niemal za każdym razem¹⁶. Wyjątkiem są sytuacje, gdy w dziele tego

¹⁶ Na przykład: S. Runciman, *Manicheizm średniowieczny*, tłum. J. Prokopiuk, B. Zborski, Katowice 2007; D. Obolensky, *The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1948; A. Соловьев, *Сведочанства православних извора о богомилству на Балкану*, „Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине” 5, 1953, s. 1–103; M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praha 1974; Д. Драгојловић, *Богомилство на Балкану и у Малој Азији*, I–II, Београд 1974, 1982; Д. Драгојловић, В. Антиќ, *Богомилството во средновековната изворна граѓа*,

rodzaju znajdziemy ważne i nowe ustalenia w sprawie dotyczącej tłumaczonego tekstu lub gdy trudno o wzmianki w bardziej wyspecjalizowanej literaturze. W dziale opracowania nie powtarzano też zapisów wydań, którym towarzyszy najczęściej obszerny komentarz krytyczny.

Wszystkie wstępy i bibliografie zostały opracowane przeze mnie, to samo dotyczy przypisów dolnych, o ile nie zaznaczono inaczej.

Jan Mikołaj Wolski

Скопје 1978; Д. Ангелов, *Богомилството*, София 1993 (niemal tożsame ustalenia autor prezentuje we wcześniejszej publikacji: *Богомилството в България*, София 1969); M. Lambert, *The Cathars*, Oxford 1998; Y. Stoyanov, *The Other God: Dualist Religions from Antiquity to the Cathar Heresy*, Yale 2000; M. Ангеловска-Панова, *Богомилството во духовната култура на Македонија*, Скопје 2004.